

О. Тортіка

ОСОБЛИВОСТІ МЕНТАЛІТЕТУ РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ КОЧІВНИКІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (IV–VI ст. н. е.)

З найдавніших часів у степах півдня сучасної України мешкали численні та різноманітні кочові народи, що залишили помітний слід в історії. У поемах Гомера вперше згадуються киммерійці. Завдяки Геродоту й іншим грецьким авторам добре відомі скіфи та їхня історія. В римський час степ Східної Європи населяють войовничі сарматські племена. Починаючи з гунської навали (375 р.), сюди проникають азійські народи, іменами яких рясніють візантійські історичні твори, європейські хроніки, давньоруські літописи. Це акацири, савіри, утігури, кутрігури, оногундури, авари, хазари, печеніги, гузи, половці, монголи. Всі ці народи не тільки заселяли територію нинішньої України, а й активно контактували з нашими предками, воювали і торгували, вступали у союзи, спілкувалися та, безперечно, вплинули не тільки на політичну історію України, а й взяли участь в етногенезі українського народу, залишили нам елементи своєї культури та етнопсихології. Самостійність кочівників, їхня активна роль в історії зберігаються аж до XVIII ст., коли степи Східної Європи були включені до складу Російської імперії. Таким чином, близько трьох тисяч років, з початку I-го тис. до н. е. по XVIII ст. історія півдня Східної Європи нерозривно пов'язана з історією кочового світу. Одним з найбільш складних (у плані наукового висвітлення) етапом цієї історії є раннє середньовіччя, коли через кожні 50–100 років змінювали одна одну нові кочові орди, йшли війни, відправлялися посольства і в працях, головним чином, візантійських авторів плуталися імена народів, мішалися події й географічні назви. Водночас той період позначено першими контактами слов'ян з тюркомовними кочівниками. Саме тоді було закладено основи для формування сучасних націй. Наприкінці раннього середньовіччя виникає держава Київська Русь. У зв'язку з цим великий інтерес може становити будь-який новий погляд на історію та культуру ранньосередньовічних кочівників Східної Європи.

У даній статті не буде йти мова про релігійні уявлення, систему родових і сімейних зв'язків, політичний устрій кочового суспільства. Цим темам присвячено численні праці інших авторів [наприклад 1; 2; 3.]. Тут хотілося б звернути увагу на ті питання, які, звичайно, майже не порушені в історичній літературі, а саме: спробувати уявити деякі риси вдачі кочівників, що впливали на їхню повсякденну поведінку в рідному кочовому середовищі й, у більшій мірі виявлялися при спілкуванні та контактах з представниками осілих землеробських народів і держав. Як правило, враження від цього спілкування було далеко не з приємних. В історичній традиції осілих народів склалося негативне уявлення про кочівника, звичайно брехливого, підступного, жадібного й жорстокого. З чим пов'язане формування такого стереотипу та наскільки він виправданий, має бути встановлено у даній статті на прикладі таких народів, як гуни, акацири, сарагури, утігури і кутрігури (IV–VI ст. н. е.).

Уявлення про будь-які риси характеру й манери поведінки кочівників, ціннісні установки, що визначали ту чи іншу їх реакцію на конкретну ситуацію, можна одержати з праць пізньоримських та ранньосередньовічних візантійських авторів: істориків, хроністів і мандрівників. Природно, що ця інформація не завжди об'єктивна й потребує критичного осмислення. По-перше, це дані, отримані з других рук, часто фрагментарні та випадкові. Набагато більше, ніж характер кочівників, авторів письмових джерел цікавила їхня військова могутність і можливості дипломатичних відносин з ними. По-друге, ставлення до кочівників майже завжди було ворожим або підозрілим. Отже, в характері їх помічалися насамперед якісь негативні, лякаючі, неприємні або незрозумілі для стороннього спостерігача риси. Дуже сильно на оцінці поведінки кочівників позначилися релігійні, національні й культурні відмінності. Треба мати на увазі, що спілкування і контакти відбувалися між представниками несхожих цивілізацій, що виникли на своєрідних господарських базах, у різному ландшафтному середовищі та історико-культурному контексті.

Першим тюркомовним кочовим народом, з яким зіткнулася Європа, були гуни. Їхня жорстокість стала хрестоматійною, а класичні описи їхнього зовнішнього вигляду й поведінки дали Амміан Марцелін і Евнапій Сардієць (360–414?). Останній з жахом розповідає про погром, зроблений гунами в готському об'єднанні Германаріха: “Скіфи [готи], переможені, винищувалися Унами. Багато їх загинуло зовсім. Одних ловили та вбивали разом з жінками й дітьми, і жорстокості при вбивстві їх не було міри...” [4].

Відомо, що в той час (375 р.) гуни завойовували собі нову територію для життя та кочування, й їм не потрібні були полонені, тому що у кочовому господарстві немає необхідності для використання рабської праці. Тому корінне населення завойованих територій виганялося або, якщо воно чинило опір, знищувалося. Приклади такого геноциду неодноразово зустрічаються в історії Китаю, Риму, Візантії. Серед кочових народів найбільш послідовно подібну політику проводили Чингіз-хан і його спадкоємці.

Жорстокість цю можна пояснити тим, що екстенсивне кочове господарство потребує великих площ для випасу худоби [5]. Вона ніби відбиває сутність кочового життя, в якій немає місця докорам сумління та жалості до ворога, а продовжують діяти біологічні закономірності. Людське суспільство, у даному разі кочовий народ – гуни – це не тільки соціум, а й популяція, пов'язана з навколишнім середовищем через харчування. Цей зв'язок здійснюється за допомогою господарського механізму, що в кочівників був максимально пристосований до використання природних ресурсів без спроб їхньої зміни та окультурення. Як зразкову модель його можна уявити у такому вигляді – трав'яні рослини степової зони, безпосередньо сприймаючи сонячну енергію, накопичують свою біомасу; череди домашніх тварин, цілий рік перебуваючи на підніжному кормі, поїдають їх, і накопичують свою так звану вторинну біопродукцію, не змінюючи екології степів; кочівники використовують тварин у першу чергу для харчування, в транспортних цілях, одержують від них усі необхідні матеріали для виготовлення житла, одягу й навіть паливо. Цей хиткий баланс

зберігається доти, поки кількості кочівників відповідає спроможне прогодувати їх число домашніх тварин, а останні забезпечені необхідними площами пасовищ. Якщо з тієї або іншої причини їх не вистачає (демографічний вибух, тривала посуха, напад інших кочівників), настає економічна криза, виникає необхідність завоювання нових земель. При цьому мова йде про життя або смерть кочового етносу, звідси і жорстокість до попередніх власників степових територій. Природно, що така поведінка кочівників не могла позитивно оцінюватися їхніми сусідами. Але інакше й не могло бути при існуванні екстенсивного кочового господарства та пов'язаного з ним способу життя. В свою чергу, коли з якоїсь причини ослаблювалися й розпадалися кочові імперії, на їхні території починався активний наступ осілих сусідів (Китай, Іран, Русь і Росія), які з меншою жорстокістю знищували цілі кочові орди.

У ранньосередньовічних письмових джерелах є багато згадок про ревнивість кочівників до правителів сусідніх народів з приводу одержуваних ними подарунків. Одне з них знаходиться в Готській історії Пріска Панійського й пов'язане з подіями, що відбувалися близько 448 р.: "... В цього народу (акацирів) було багато начальників у колінах та родах; імператор Феодосій послав їм дари для того, щоб вони за взаємною згодою відмовилися від союзу з Атілою і надали перевагу союзу з римлянами. Але той, кого послали з дарами, роздав їх не по черзі кожному з царків народу, так що Курідах, старший за владою, отримав дари другим й, як ображений та втративши належні йому дари, призвав Атілу проти своїх співволодарів..." [6]. Внаслідок цієї дипломатичної помилки римляни тільки підсилили державу Атіли.

Далі Пріск Панійський пише про звичайну політику римлян стосовно кочівників-варварів, що реалізувалася при зустрічі із сарагурами (463 р.): "... Так і сарагури, вигнані з батьківщини, в пошуках землі наблизившись до унів-акатирів та зіткнувшись з ними в багатьох битвах, підкорили це плем'я й прибули до римлян, бажаючи отримати їх прихильність. Імператор та його прибічники, приласкавши їх і давши подарунки, відправили назад" [7]. Римляни й візантійці розбещували кочівників подарунками, привчали їхню правлячу верхівку до розкоші, а замість цього вимагали військових послуг. Цей прийом діяв деякий час безвідмовно і стосовно інших кочових народів. Як наслідок кочівники одержували рідкісні для них предмети та блага, а Візантія – тимчасовий спокій.

Але якщо акацирський вождь Курідах, не замислюючись, направив війська Атіли на своїх одноплемінників, то в подібній, хоча й виниклій з іншого приводу ситуації, утігурський керманіч Санділх (50-ті – 60-ті рр. VI ст.) не забув зобов'язань племінної кривдності. Менандр Візантієць повідомляє про те, що "... Юстиніан, думаючи, що кутрігури знову прийдуть спустошувати Фракію, не давав відпочинку вождю утігурів Санділху, частими посольствами та іншими засобами підбурюючи його, що б там не було, воювати проти Завергана. До умовлянь імператор додав і обіцянку, що передасть Санділху й те жалування, яке від Римської держави було призначене Завергану, якщо тільки Санділх переможе кутрігурів. Санділх, хоч і бажав бути у дружніх стосунках з римлянами,

однак, так писав імператору: “Було б непристойно та разом з тим незаконно до пня винищити наших одноплемінників, які не тільки говорять однією мовою з нами, ведуть однаковий спосіб життя, носять один з нами одяг, ще й до того родичів наших, хоча і підвладних іншим вождям. При всьому тому (як того вимагає Юстиніан!) я відберу в кутрігурів коней та привланю їх, щоб їм не було на чому їздити й неможливо було шкодити римлянам” [8]. Неможливо не відзначити мудрості та шляхетності Санділха. Пов’язаний союзницькими відносинами з Візантією, він не може відмовити Юстиніану, але знищення одноплемінників здається йому аморальним принаймні без вагомості на те причини, і він знаходить спосіб догодити імператорові, не вступаючи у суперечність зі своєю совістю.

Конфлікт між кутрігурами й утрігурами та їхніми вождями Заверганом і Санділхом, що майстерно розпалювався візантійською дипломатією, описується й іншими авторами. Зокрема, Агафій розповідає про черговий напад кутрігурів, викликаний їхніми ревнощами до подарунків, що одержували від Візантії утрігури. Кутрігури дійшли до стін Константинополя, захопили багато полонених, були розбиті Велізарієм, але все ж таки виручили за останніх великий викуп. Поки кутрігури повільно йшли із здобиччю, Юстиніан відправив лист Санділху, в якому скаржився на нахабність кутрігурів і засмучувався попуском та бездіяльністю союзника, спекулював ідеєю честі й субсидіями, примушуючи його напасти на них. “Прочитавши цього листа за допомогою перекладача, Санділх дуже розлютився і не міг стримати свого гніву, але в той же день кинувся мститися кутрігурам за нанесену йому образу...” [9]. Це дуже характерний момент. Саме образа, приниження гідності вождя й народу, як і у випадку з Курідахом, часто служили підставою для кровопролитних війн між кочівниками.

Кочові народи, що знаходились на стадії розкладу первісних та формування ранньокласових відносин, регулювали своє життя законами звичайного права. Особиста свобода кожного члена суспільства не була обмежена рамками держави. В цих умовах соціальна роль кожної людини залежала від його особистих якостей – військової доблесті, хоробрості, мудрості, пастуших навичок (останнє було не менше важливим, ніж все інше). Вождь міг об’єднати навколо себе кочовий народ тільки в тому разі, якщо сам мав усі ці якості, вів його до перемог у війнах, забезпечував вдалі союзи й регулярні виплати подарунків осілими сусідами. Якщо він терпів невдачі, то його усували або об’єднання розпадалося [10]. Тому так бурхливо і відреагував Санділх на скарги візантійців.

Що було після того як утігури розгромили кутрігурів, та чим візантійці в свою чергу засмутили керманіча утігурів, докладно описує Прокопій Кесарійський. Цей уривок насичений настроями кочового вождя й являє собою унікальний приклад логіки мислення і засобів аргументації представника кочового світу, заснованих на його знаннях, досвіді та традиційній культурі. “Але з тих гунів, які були переможені у битві й встигли утекти від утігурів, дві тисячі прийшли на землі римлян разом зі своїми дітьми та жінками... Вони звернулися з проханням про захист до імператора Юстиніана. Він прийняв їх з великим бажанням і звелів оселитися в містечках Фракії. Коли довідався про це Санділх

– цар утігурів, він роздратувався й розлютився: адже цих кутрігурів, кривих родичів його, помщаючись за образу, заподіяну ними римлянам, він вигнав з рідних меж, а тепер вони, прийняті самим імператором, оселились на землях останніх та житимуть ще краще, ніж раніше. Тому він відправив до імператора послів з докорами за такий вчинок... І, поставши перед обличчям імператора Юстиніана, вони заявили, що, замість листа, їхніми вустами говорить їх цар Санділх таке: “У дитинстві я чув одну приказку й пам’ятаю її, якщо я що-небудь з неї забуду, то ця приказка така. Кажуть, що дикий вовк міг би, як це не важко припустити, змінити свою вовчу шкуру, але характеру свого він змінити не може, оскільки природа його йому цього не дозволяє. Ось що, – каже Санділх, користуючись приказками, – чув я ще від старих людей, які таким інакомовним чином натякали на людські стосунки. Знаю це й я сам, навчившись на досвіді, наскільки можна навчитися варвару, що живе в полі. Пастухи беруть собі собак ще цуценятами та дбайливо виховують їх вдома; собака – тварина дуже цінна і віддана тим, хто її годує, й найдовше пам’ятає виявлене їй добро. Пастухи роблять це з тією метою, щоб у разі, коли вовки кинуться на череду, ці собаки відбили їх напад, будучи охоронцями та рятівниками череди. І я вважаю, що так усе це робиться скрізь на землі. Ніхто з усіх людей не бачив, щоб собаки чинили зло супроти череди або щоб вовки колись її захищали, але природа начебто наділила певним характером собак, овець та вовків. Думаю я, що і в своїй імперії, де може відбуватися дуже багато різних речей, може, навіть найнеймовірніших, така зміна ніде відбутися не зможе. Або покажіть моїм послам щось подібне, щоб я на порозі старості пізнав щось з незвичайного; якщо ж скрізь незмінно буває одне й те ж, то тобі не слід бути гостинним до племені кутрігурів, утворюючи собі таке, міркую я, підозріле сусідство; адже тих, кого ти не міг витерплювати, коли вони були далеко від твоїх кордонів, ти тепер хочеш поселити на одній з тобою землі. Небагато мине часу, і вони покажуть римлянам свою істинну, властиву їм вдачу. Та й, крім того, не будучи ворогами, вони не перестануть мислити зло проти Римської імперії, сподіваючись, що, навіть переможені, вони отримають від тебе краще становище, ніж мали раніше; ні тим більше, будучи друзями, не будуть стояти за римлян, відбиваючи тих, хто захоче творити набіги на вашу землю, через страх, що, зробивши справу блискуче з волі долі, вони побачать тих, кого вони перемогли, у кращому становищі, ніж вони самі. Так і ми: живемо ми в хижках у країні пустельній та в усіх відношеннях безплідній, а цим кутрігурам дається можливість наїдатися хлібом, вони мають повну можливість напиватися доп’яну вином і вибирати собі всілякі приправи. Звичайно, вони можуть й у лазнях митися, золотом сяють ці волоцюги, є в них і витончене вбрання, різнокольорове та прикрашене золотом. Адже ці ж кутрігури у минулі часи обертали на рабів незчисленну кількість римлян і відводили їх у свої землі. Цим злочинцям не здавалося, між іншим, неприпустимою справою вимагати від них рабських послуг: вони вважали зовсім природним бити їх батогами, навіть якщо б вони ні в чому й не були винні, та навіть лишати життя, одним словом, застосовувати до них усе, на що дає право володарю-варвару його вдача і сваволя. Ми ж своєю працею та небезпекою, де

ми ризикували нашим життям, врятували цих полонених співвітчизників ваших від долі, яка панувала над ними, ми повернули їх батькам, вони були тими, за кого ми взяли на себе весь тягар війни. Й ось у відповідь на вчинки як з нашого боку, так і з боку [цих розбійників] по відношенню до вас ви вчинили якраз протилежне тому, що ми заслужили: ми продовжуємо жити серед нашої попередньої спадкової бідності, а ці кутрігури поділили навпіл володіння країною з тими, хто втік від рабства в них, врятований нашою доблестю. Ось що сказали послі утігурів. Імператор всіляко обласкав їх та, втішивши численними дарами, скоро відіслав назад” [11].

Скривджений Санділх не починає своє послання з погроз і претензій. Він використовує прийом інакомовлення, звертаючись до народної кочівницької байки, яку навряд чи, судячи з її змісту, міг придумати візантієць Прокопій. Тільки у кочовому середовищі міг сформуватися той набір знань й аналогій, яким користується Санділх. Черета, про яку потрібно піклуватися, собака, вірний друг та помічник, що охороняє її, й вовк, завжди готовий напасти на череду. Це те, з чим народжується і вмирає кожний кочівник. Особистий досвід пастуха перетворюється в системну закономірність відомого Санділху світу – скрізь є черета, пастухи, собаки та вовки, яких потрібно побоюватися. Кожний учасник цієї структури має свою природу і своє призначення, й їх неможливо змінити. Те ж повинно бути і в імперії Юстиніана, а кутрігури – це вовки, що поставлені охороняти череду, й якщо щось незрозуміло або невідомо варвару, іронізує Санділх, то нехай імператор йому це пояснить. Зрозуміло, що він не скупиться на обвинувачення на адресу своїх ворогів – кутрігурів. Вони підозрілі сусіди, зловмисники, таємні вороги, волоцюги, злочинці та розбійники. Але викликає задоволення його логічний хід, коли він говорить про те, що не можуть бути кутрігури вірними захисниками римлян, оскільки знають уже на досвіді своєму й утігурів, що навіть якщо і переможуть вони ворогів імперії, то останні одержать ще краще становище, ніж у них самих. В усьому цьому можна побачити значний та достатньо гострий розум, дипломатично завуальовані, але їдкі й іронічні докори, спостережливість, знання життя і людської природи. Текст джерела в той же час не дозволяє й надмірно ідеалізувати кочового вождя. Чим викликані його прикrostі, крім турбот про майбутню безпеку Візантії та очікування можливих підступів кутрігурів. Звісно ж це блага, якими Юстиніан обдарував його ворогів. Лазні, дорогоцінності, вино, хліб і прянощі, що дісталися не за призначенням, не можуть залишити байдужим Санділха. Тут він уже відверто скаржиться й ображається на те, що вірні Візантії союзники – утігури – позбавлені всього цього та перебувають у своїх пустельних полях у природній бідності. Практичні візантійці, певне, звернули увагу тільки на цю частину послання і щедро компенсували заподіяну моральну шкоду. Слід зазначити, що в даному разі кочові союзники Візантії дійсно заслуговували винагороди, й їхні образи мали підстави.

Очевидно, що наведеними прикладами далеко не вичерпується той набір характеристик поведінки кочівників, рис їхньої натури, що був відомий їх осілим

сусідам. Проте розглянуті факти дозволяють побачити деякі закономірності поведінки кочівників та зробити висновки про причини, що їх викликали.

Жорстокість у війнах була звичайним явищем того часу і не може приписуватися тільки представникам кочових народів. Часто її можна розглядати як безкомпромісну боротьбу за виживання, коли в битвах за нові землі вирішувалася доля кочового етносу. Вихідна позиція тих, хто оцінював характер представників кочового світу, не могла бути об'єктивною. В їхніх поглядах одержує розвиток відома позиція "римлянин – варвар", що й у застосуванні до осілих нецивілізованих народів була достатньо різкою, а тут доповнюється та посилюється визначенням "варвар – кочівник". Якщо спосіб життя германців або слов'ян був ще якимось зрозумілим римлянам і візантійцям, то побут кочових народів, "блукаючих по степах у пошуках трави та води", викликав тільки подив. Народи ж ці були не тільки незрозумілі, а й небезпечні. Невідомо з яких причин нові кочові племена з'являлися в степах Східної Європи і загрожували кордонам імперії. Візантійці за відпрацьованою сторіччями схемою обдаровували керманців цих народів різноманітними подарунками, розбещували розкішшю кочову верхівку, а потім обвинувачували кочівників у варварській жадібності.

З іншого боку, відносини зі степовиками не завжди були ворожими. Серед кочових народів Візантія знаходила собі й спільників, подібних Санділху, Органі, Кубрату, що протягом десятиліть, а іноді до кінця життя берегли вірність укладеному договору. Часто ці керманці були послідовніші в своїй дружбі до Візантії та шляхетніші у своїх вчинках, ніж їхні цивілізовані партнери. Аналіз поведінки подібних представників кочової знаті дозволяє говорити про те, що вони аж ніяк не були такими жорстокими, примітивними і жадібними варварами, якими їх звичайно зображує візантійська історична традиція. Вони не позбавлені чеснот також у загальнолюдському розумінні, а їхні моральні принципи, хоча й сформовані в інших культурних умовах, могли бути не менш стійкими та обґрунтованими, ніж у середньовічного християнина.

Чинниками, що визначали систему мислення і ціннісні настанови представника кочового світу, були традиційне кочове господарство й пов'язаний з ним спосіб життя. Для того щоб вижити, кочівник повинен день та ніч піклуватися про свої череди. Це була головна точка відліку і для повсякденної господарської діяльності, й для зовнішньополітичної (військової) активності. На весь інший світ кочівник дивився крізь призму власного життєвого досвіду, як у випадку із Санділхом, і не можна не відзначити, що погляд цей досить вірний та дозволяє правильно оцінити ситуацію в імперії, зазначити хиби цивілізованих візантійців, викрити їх неправду й обман. Кочівник може бути розумним і проникливим, чесним та шляхетним, виступати у ролі талановитого дипломата й полководця, не будучи підлеглим впливу осілої цивілізації, а зберігаючи традиційні побут і культуру. Історично з'ясоване негативне ставлення візантійців до кочівників та їхньої духовності не може перешкодити сучасному дослідникові побачити в ній формування елементів загальнолюдських цінностей, зрозуміти її як особливий шар культури, невід'ємну частину об'єктивної історичної реальності.

Ще одним чинником, що впливав на систему уявлень і поведження кочівника, був родовий побут [12; 13], що зберігається більшою або меншою мірою аж до початку ХХ ст. Це виявляється у відчутті й розумінні цінності особистої свободи: навіть кривавий деспотизм кочових імперій (Атіли, Тюркютів, Чингіз-хана) був наслідком боротьби зі степовою вольницею з метою придушення сваволі та досягнення покірності підданих. З цим же пов'язані уявлення про честь, необхідність кровної помсти, загострене відчуття образи на напасника. Кожний дорослий член суспільства був вільним воїном, степовим батиром, джигітом і в своїх справах та вчинках повинен був відповідати цьому імені, не принизивши власної гідності й честі свого народу. Оскільки вся історія кочових народів пройнята їх війнами один з одним і з осілими сусідами, що, відбувалися не через поганій характер кочівників, а диктувалися умовами й системою їхнього господарства, то гідність і честь розумілися насамперед як військова доблесть та хоробрість, вірність спільникові, непримиренність і навіть жорстокість стосовно ворога. З родовим побутом пов'язані й крайні прояви протиставлення свій – чужий, коли стосовно свого одноплемінника або тим більше друга-кунака кочівник був спроможний на вищі форми героїзму та самопожертви, а у застосуванні до представника іншого, тим більше осілого, а ще й ворожого народу, було дозволено все: хитрість, підступництво, жорстокість і приниження. Тому настільки суперечливі оцінки писемних джерел, у яких кочівники виступають то в образі доблесних лицарів, то підступних та жорстоких обманщиків.

Западає до благ цивілізації й предметів розкоші не була властива тільки кочівникам. Вона притаманна всім “варварським” народам того часу. Крім того, достатньо відома пишна розкіш римського або візантійського двору і знаті, неймовірні розтрата на оргії, бенкети та масові розваги. Войовничі та побідноносні, але бідні кочівники не могли змиритися з тим, що все це знаходиться у безроздільному користуванні, з їхньої точки зору, боягузливих, брехливих, улесливих і негідних візантійців, що й на полі бою та щодо особистих якостей були нікчемними людьми і не могли всього цього заслужувати. Таким чином, вони, вимагаючи дарунки або данину, відновлювали своєрідно зрозумілу справедливість та поводитися дуже нахабно й зухвало.

На закінчення хочеться торкнутися ще однієї проблеми, що побічно простежується в розглянутих джерелах. Візантії все ж дещо диференціювали кочові народи, поділяли їх на “гарні” та “погані”, не перестаючи, втім, вважати і тих, й інших варварами. Навіть з наведених цитат ясно, що пов'язане це було не з більшою або меншою аморальністю тих або інших кочівників. Усі вони знаходилися приблизно на одному рівні соціального та культурного розвитку, а утігури і кутрігури навіть говорили однією мовою, але мали неоднакові відносини з імперією. Звичайно, кочовий народ, що заселяв степ Північного Причорномор'я на кордонах Візантії, як кутрігури, й мав можливість для частих набігів на територію імперії, якщо в нього вистачало військових сил, не очікував подачок імператора, а сам брав те, що хотів, у захоплених провінціях. Природно, що ці кочівники були ворогами і розглядалися як “погані”. Їх віддалені від кордонів

сусіди, що безпосередньо не погрожували імперії, за допомогою подарунків, які викликали заздрість та жадібність, а також спекуляцій на гордості й честолюбстві ставали спільниками Візантії у боротьбі проти “поганих”. Вони розглядалися в історичній традиції як “гарні” доти, доки самі не наближались до меж Візантії та не починали нападати на її територію.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що поведінка кочівників, їхні ціннісні настанови і риси характеру є частиною духовної спадщини всього людства, зумовлені ланкою об'єктивних етнокультурних, історичних, соціальних й еколого-господарських чинників, можуть бути пояснені та підвладні позитивному науковому дослідженню. Можна так само припустити, що набір ментальних властивостей представників кочових народів достатньо постійний у часі й просторі та може бути простежений у наступні епохи аж до пізніх кочівників XVIII–XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов. – Л., 1951.
2. Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962.
3. Гумилев Л. Н. Хунну: Срединная Азия в древние времена. – М., 1960; Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – М., 1993; Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства. – М., 1970; Гумилев Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М., 1995.
4. Византийские историки: Дексиппъ, Эвнапий, Олимпіодоръ, Малхъ, Петръ Патрицій, Менандръ, Кандидъ, Ноннось и Феофан Византиец. / Перевод Спиридона Дестуниса, примечания Гавриила Дестуниса. – СПб., 1860. – С. 125.
5. Маркс К. Вынужденная эмиграция// Сочинения К. Маркса и Ф. Энгельса: 2-е изд. – Т. 8. – М., 1963. – С. 568.
6. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе// Вестник древней истории. – 1948. – № 4 (26). – С. 252.
7. Там же. – С. 264.
8. Византийские историки: Дексиппъ, Эвнапий, Олимпіодоръ, Малхъ, Петръ Патрицій, Менандръ, Кандидъ, Ноннось и Феофан Византиец. / Перевод Спиридона Дестуниса, примечания Гавриила Дестуниса. – СПб., 1860. – С. 320–321.
9. Агафий. О царствовании Юстиниана. – М.– Л., 1953. – С. 163.
10. Плетнева С. А. Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей. – М., 1982.
11. Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М., 1950. – С. 436–438.
12. Косвен М. О. Семейная община и патронимия. – М., 1965.
13. Хазанов А. М. Социальная история скифов: основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. – М., 1975.